

Osmanlı'nın Kapitalistleşmemesi Olgusu Bağlamında Düşünceler

Yard. Doç. Dr. Ertuğrul KIZILKAYA

Özet: Osmanlı iktisadî tarihine klâsik bakış tarzı itibarıyla, söz konusu toplumsal-siyasal-iktisadî yapının kapitalizme eklenememesinin nedenleri arasında kapitalizmin gelişiminde önemli rol oynayan kurumsal süreçlerin oluşmaması sayılmaktadır. Bu kapsamda, piyasa mekanizmasının işleyişinin sağlanamaması, sermaye birikimi ve ücretli işgücü gibi bazı yapısal unsurlara rastlanılmaması örnek verilmektedir. Ancak, bu yaklaşımın dışında Osmanlı'yı irdeleyen diğer bazı kavramsal çerçevelerin de önemli olabileceği düşünülmelidir. Bu çerçevede, Thorstein B. Veblen'in geleneklere dayalı kurumsal değişim anlayışının ve Sabri Ülgener-Ahmed Güner Sayar düşünce çizgisinde ortaya konulan zihniyet meselelerinin önemi vurgulanmalıdır. Veblen'in önem verdiği geleneklerin toplumsal değişim olgusu üzerindeki etkileri düşünüldüğünde, Osmanlı'nın yapısında örf, fütihat ve müsadere gibi kavramların Batı Avrupa gelişme çizgisinin dışında kalınmasına yol açan önemli etkenler olduğu görülmektedir. Buna ilâve edilecek diğer boyut ise, Sayar'ın tartışma gündemine kattığı hususlar, Bizans'tan gelen feodal ağalık şuur, Asya'dan süregelen Türk töresi ile İslâmiyet'ten sonra özellikle Anadolu'da kurumsallaşan İslâm tasavvufu'nun Osmanlı'nın gelişme dinamiklerini belirlemesidir. Kurumsal faktörlerin bu önemli unsurları Osmanlı insanının rasyonel bir iktisadî zihniyete ulaşmasında önemli engeller olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Kapitalizm, Gelenek, Zihniyet.

* *Istanbul Üniv. Siyasal Bilgiler Fak. Kamu Yönetimi İktisat Anabilim Dalı / İSTANBUL*
kizilkaya49@hotmail.com

*Ülkeyi elde tutmak için çok asker ve ordu lâzımdır,
askeri beslemek için de çok mal ve servete ihtiyâç vardır,
bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir.
Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır.
Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalır.
Dördü birden ihmal edilirse beylik çözülmeye yüz tutar.*

Yusuf Hâs Hâcib, Kutadgu Bilig

1. GİRİŞ

Günümüzde Türkiye'deki iktisat tarihi araştırmalarının en önemli sorsunlarından biri, yaşadığımız coğrafyanın, neden refah içinde yaşayan bir iktisadî ve toplumsal sistem yaratamadığıdır. Bu konu üzerinde çok farklı bakış açılarından bahsedilebilirse de, iktisadî bağlamda, Türkiye'nin veya Türklerin kapitalist bir yaşam biçimine eklenemedikleri bir varsayım olarak yaygın kabul görmektedir. Özellikle Osmanlı'nın yanı başında hızla gelişen ve güçlenen yeni bir iktisadî ve toplumsal sistemin bu topraklarda neden yeşeremediği veya yerleşemediği önemli bir araştırma alanı oluşturur. Birçok araştırmacı bu gelişimin nedenleri arasında coğrafi, dinî, siyasal öğeleri katmaktadır. Bunların yanında, tabî ki bunlardan da etkilenerek, zihniyetle ilgili nedenlerden bahis açanlar da mevcuttur.

Tarihî perspektif içinde bu coğrafyada yaşayan uygarlıklara bakıldığında, birbirleri arasında önemli etkileşimler ve benzerliklerin varlığı yadsınmaz. Her ne kadar bu topluluklar arasında ciddî farklılıklar ön plâna çıkarılabilirse de, özellikle konumuz açısından benzerliklerin açıklayıcılığı daha yüksektir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bir tarihî bağlantıdan söz edince, incelenecek sistemler Bizans'ı da kapsayacak biçimde genişletilebilir. Ayrıca, yöntem itibarıyla zihniyet özellikleriyle diğer değişkenler arasında bir ayrıştırmaya gitmek yararlı sayılmalıdır. Buradaki amaç birbirinin hem nedeni hem de sonucu olan olguları bir kavram kargaşasına meydan vermeden ortaya koymaktır. Bu kapsamda, bu yazının amacı Osmanlı'nın iktisadî anlamda geri kalmasıyla ilgili bazı yaklaşımları tartışmaktır. Öncelikle, klâsik bir tarzda Osmanlı'nın iktisadî tarihinin nasıl ele alındığını ortaya koyduktan sonra, Thorstein B. Veblen'in geleneklere dayalı görüşünü ve Sabri Ülgener-Ahmed Güner Sayar çizgisinin zihniyet meseleleri yaklaşımı gözler önüne serilmeye çalışılacaktır.

2. OSMANLI İKTİSADÎ TARİHİNE KLÂSİK YAKLAŞIM

Osmanlı aracılığıyla günümüze kadar ulaşan Anadolu'nun Türkleşmesi olgusu, sadece etnik, dilsel ve dinî değil, aynı zamanda iki ayrı toplumsal yapının, daha açık bir ifadeyle bir kapitalizm öncesi tarım toplumuyla göçebe topluluklar arasındaki yapısal çatışmanın tarihini gözler önüne sermektedir. Ancak, bu çatışmanın söz konusu yapılar arasında ortaya çıkan süreklilik ilişkisini ortadan kaldırdığını söylemek olanaklı değildir. Kısaca, Selçuklular ve Osmanlılar Bizans'ın geri kalmış yapısını devam ettirmiştir. Bu bağlamda, Fernand Braudel'in "Osmanlılar daha Bizans döneminde kaybedilmiş bir iktisadî savaşın nöbetini devraldılar." ifadesi dikkat çekicidir (Tezel 1982: 21-23). Bizans İmparatorluğu ile Avrupa'daki siyasal ve iktisadî yapı arasında önemli farklılıklar vardır. Özellikle Bizans'ın merkezî-bürokratik yapısıyla feodal bir yapı arasında ciddi bir ayırım yapmak gerekir. 7 nci yüzyılda Bizans'ta, merkezdeki devlet olgusu bağımsız köylerin asker ve vergi desteğine dayanan bir örgütlenmeye gitmiştir. Hem asker köylülerin hem de diğerlerinin oluşturdukları yapı, devletin tarımdan artık toplamasının ana birimleridir. Bu yapıdaki küçük köylülüğün yaygınlığı 10 ncu yüzyıla kadar sürmüştür. Bu noktada, bağımsız köylüler denildiğinde söz konusu bağımsızlığın merkezî güç odağına karşı değil, bu odağın engellemek istediği ikincil güç odaklarına, bir başka ifadeyle üretici olmayan büyük topraklılara karşı olduğu vurgulanmalıdır. İkincil güç odaklarının her belirginleşmesi, merkezin bu belirginleşmeyi silmeye yönelik müdahalelerini uyarmıştır (Tezel 1982: 23-28). Bu önemli özelliğin Osmanlı'da da sürmesi, üzerinde önemle durulması gereken ve tabî tartışılması gereken bir noktadır.

Bizans'ta görülen toprak rejimi veya pronoya uygulaması, devletin bir toprak parçasını geçmişteki yararlılık ve/veya devlete bir hizmeti yerine getirme koşuluyla güçlü bir kişiye bırakmasını içermektedir. Bunun yanında kilise vakıflarının varlığı da söz konusudur. Bu olgu Osmanlı'daki İslâmî vakıflar ve tımarlar ile en azından toprak düzeni açısından benzeşmektedir. Çok uzun yüzyıllar boyunca küçük köylülüğün süregelmesini beraberinde getiren bu benzeşme veya süreklilik, Avrupa'da ortaya çıkan kapitalistleşme sürecine katılamamanın önemli nedenlerinden bir tanesidir.

Bizans ekonomisinin tarım dışı kesimlerine baktığımız zaman, öncelikle lonca teşkilatlanmasını görmekteyiz; ancak bu loncalar Avrupa'da görü-

lenlerden farklıdır. Bizans'taki loncalar esnaf ve zanaatkârları merkezin siyasal, toplumsal ve iktisadî denetimi altında tutmaya yaramıştır. Özellikle İstanbul'un iâşesini ucuz tutma politikası, yerli tüccarları devlete bağlayan, memurlaştıran bir uygulamayla sürdürülmüştür. Bizans'ın merkezî-bürokratik devlet yapısı, yabancı burjuva güçlerle, İmparatorluğu bu güçlerin yarı sömürgesi haline getiren ilişkilere kolaylıkla girerken, içerde filizlenmeye başlayan burjuvalaşmaları bir emir-kumanda ekonomisiyle sonuna kadar dizginlemeye çalışmıştır (Tezel 1982: 28-29). Bahsedilen ilişkilere örnek olarak, 1082 yılının ünlü fermanıyla Venediklilerin askerî yardımı karşılığında, Venedikli tüccarlara vergi bağışıklığı getirilmesi verilebilir. Bu eğilim ilerleyen yıllarda da devam etmiş ve özellikle dış ticarete hakimiyet İtalyan kent devletlerinin uyruklarına geçmiş; Bizanslı tüccarlar bu alandan tamamen tasfiye edilmişlerdir. Bu gelişmelerle Osmanlı'nın kapitülâsyonları ve Müslüman Türk tüccarlarının devre dışı kalması bağlantısı ayrıntılı bir biçimde incelenmesi gereken bir alandır. Dolayısıyla, Braudel'in yukarıda zikredilen değerlendirmesi son derece anlamlı hale gelmektedir. Öte yandan, Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinin başlaması önemli bir gelişmedir. Yukarıda değinildiği gibi, bu yerleşik bir tarımsal yapı ile göçebe askerî bir yapının mücadelesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Tüm bu gelişmelerin sonucunda da Bizans'ın yıkılışı kaçınılmaz hale gelmiştir.

Hareketli askerî eylemlerde uzmanlaşmış, dünyanın en iyi süvarilerini çıkarmış göçebe topluluklar, anılan süreçte, kapitalizm öncesi yapıların köy ve kent topluluklarına karşı, can alıcı bir askerî-siyasal üstünlüğe sahip olmuş ve kısa sürede Anadolu yeni bir nüfusla tanışmıştır. Yukarıda vurguladığımız Bizans-Selçuklu-Osmanlı etkileşimi bu noktada karşımıza çıkmaktadır (Güvenç 1994: 141). Ancak, bu yaklaşımla yepyeni bir demografik yapının Anadolu'ya yerleşmesi olgusu ilk bakışta bir tezat sayılabilir ve buradan yola çıkarak söz edilen etkileşim yadsınabilir. Oysa, Selçuklular, Danişmendliler, İlhanlılar ve Osmanlılar göçebe aşiret aristokrasilerinin yerleşik siyasal yapılara dönüşmesinin örnekleridir. Dolayısıyla hem bahsedilen etkileşimden hem de yepyeni bir zihniyetin Anadolu topraklarında buluşmasından söz edilebilir. Askerî güçlerini büyük oranda göçebe öğelerden aldıkları ölçüde aşiretlere yaslanan, fakat yerleşik tarımda sağlanan artığa düzenli bir şekilde el koymak istedikleri için yerleşik tarımı göçebelige karşı korumayı gerektiren bir yapısal durum ortaya çıkmıştır. Köleci olmayan bir kapitalizm-öncesi tarımın sağlayacağı artığa dayanarak merkezî siyasal yapılar kurulmak istendiğinde, pronoia, ik-

ta ve tımar gibi düzenlemelere gidildiği yaygın olarak görülmektedir (Tezel 1982: 40). İşte Orta Asya'dan kopup gelen ve Anadolu'yu Türkleştiren toplulukların yaptığı da budur. Tabiatıyla bu tarz bir siyasal ve iktisadî dönüşüm, bambaşka bir ortamda yeşeren merkantilizm-kapitalizm çizgisine karşı ciddî dezavantajlar taşımaktadır. Ancak, ne kadar problemlilerse olsun bu süreç, uzun yüzyıllar boyunca Anadolu'nun kaderini çizmeye devam edecektir.

Bizans-Selçuklu çizgisine geri dönersek, her iki siyasal yapının 13 ncü yüzyıl itibarıyla önemli ölçüde ticarete dayanmaya başladığı söylenebilir. 1250-1350 arasında Moğol istilalarıyla ortaya çıkan Moğol Barışı Asya'yı kateden yolları Avrupa ticaretine açmıştır (Tezel 1982: 42). Bu dönemde yine Venedik ve Cenevizlilere önemli ticarî imtiyazlar tanınması söz konusudur. Anadolu'daki yeni devletler ve Osmanlı, böylesine canlı bir ticaret ortamında kurulmuştur. Ancak, yerli tüccarların bu ticarete payı yine çok azdır. Dolayısıyla, Anadolu'da yüzyıllar boyunca, demografik ağırlığa sahip unsurların ticaretten uzak kalması olgusu kurumsallaşmıştır.

Selçuklu Devleti'nin mutlakiyetçi yapısının Osmanlı'yı ve bugünü etkilediğini veya zaman içinde bir süreklilik ilişkisinin var olduğunu yukarıda varsaymıştık. Bu konuda Sencer Divitçioğlu'nun "Eğer, sultan kadir-i mutlaksa; üçlü erk onun elinde toplanmışsa, kendisi devletle özdeş olduğundan, devlet de kadir-i mutlak. Yani devlet, toplum üzerinde kadir-i mutlak olacak şekilde örgütlenmiş bir aygıttır (bu son ifade, aynı zamanda, otoriter devletin nesnelleşme koşulunu da verir)." (Divitçioğlu 1994: 114) ifadeleri dikkate alınmalıdır. Anadolu'nun barındırdığı devletler hep bu çizgide olmuşlardır. Devletin kadir-i mutlak bir biçimde örgütlenmesini hem Selçuklu'da hem de Osmanlı'da görmekteyiz. Bu yapının iktisadî sonucu ise cılız bir tarımsal yapının aşılama, sermaye birikimini gerçekleştirilecek bir burjuvazinin filizlenememesi ve kapitalistleşen bir dünyaya eklemelenememesi olmuştur. İleride bu noktaya dönmek üzere Osmanlı'nın yapısal özelliklerini irdelemek gerekmektedir.

Osmanlı toprak rejimi ile Bizans toprak rejiminin benzerliği, kısaca tımar sisteminin sui generis bir sistem değil de evrensel bir uygulama olduğu yukarıda vurgulanmıştı. Tımar, bağımsız köylülerin işlemesine bırakılmış topraklar ve köylülerin vergi/hizmet yükümlülüğüne dayanan bir sistemdir. Memurlar (Tımarlı Sipahiler) vergi veya askerî hizmetin merkezî güce aktarılmasını sağlamaktadır. Bu merkezî güç, çevrede güç odak-

ları oluşmasına izin vermeyen bir yapıdır. Ticaret ve zanaatlar ise lonca sistemiyle kontrol edilmiştir. Loncalar, merkezî hükümetin siyasal, iktisadî ve malî denetimi karşısında hiçbir özerklik sahibi olamamıştır (Tezel 1982: 49). 16 ncı yüzyıla kadar dış ticarete esas itibarıyla İtalyan kent devletlerinin uyrukları etkilidir. Ancak, Müslüman Türk tüccarların da payının olduğu ve karşılıklı bir imtiyaz sisteminin varlığı vurgulanmalıdır.

Bu tarihten itibaren ortaya çıkan fiyat hareketleri devlet memurlarını zayıflatmış ve taşrada güç odaklarının ortaya çıkması söz konusu olmuştur. Malî krizi ticaret yolları ve fütuhât ile aşmaya çalışan Osmanlı bu gelirlerin azalmasıyla zorlanmaya başlamıştır. Çare olarak görülen tarım vergilerinin arttırılması ise tarımsal yapıyı daha da bozmuştur. Daha sonra vergi karşılığı askerî hizmet yerine getirilen iltizam usulü, yukarıda bahsi geçen güç odaklarını palazlandırmıştır. Ayan olarak adlandırılan bu odaklar, 18 nci yüzyılda merkezî otorite ile karşı karşıya gelmiştir. Sened-i İttifak bu olgunun somutlaşması şeklinde değerlendirilebilir. Ancak, Ayan kendi temelini güçlendirecek dönüşümü gerçekleştirememiş, topraksız serf veya tarım işçisi oluşmamıştır. Geçen zaman içinde, özellikle yabancı devletler, Merkez-Ayan çekişmesinde Merkezin yanında yer almışlardır. Çünkü, bu devletler Ayan'ın bir millî ekonomi yaratmasından çekinmişler ve kendi çıkarlarına aykırı görmüşlerdir. Ayrıca, yeni kurulan ordu da Ayan'a karşı kullanılmış ve iltizamın kontrolü, bu kez daha da fazlasıyla merkezin eline geçmiştir. Ayan'ın siyasal dönüşüm amacı da güdük kalmış ve ancak patrimonial olarak adlandırılabilen bir siyasal yapı ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelere bakarak, özellikle 19 ncü yüzyılın, bozulan toprak yapısının yeniden kurulduğu bir dönem olduğu söylenebilir. Ancak, İmparatorluğun uç bölgeleri milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlerin hareket alanı haline gelmiştir. Bu da Osmanlı'nın çözülmesini hızlandıran başka bir olgudur (Keyder 1990: 13-25).

Diğer taraftan, Osmanlı iktisadî yapısında büyük çiftlikler az iken, tarım işçisi de ortaya çıkmamıştır (Güvenç 1994: 192). Tüccar sınıfı küçük köylülerin ürünlerinin ticaretiyle uğraşmaktadır. Köylünün pazara ağırlık vermesi ise özellikle bürokrasiyi rahatsız etmekte, bu nedenle gelişimin önünde engeller ortaya çıkmaktadır. Esas itibarıyla, mal ve para ticareti gayrimüslimlerin işi haline gelmiştir. Kapitülasyonlarla birlikte gayrimüslim ve yabancı uyruklulardan oluşan ayrıcalıklı bir sınıf ortaya çıkmıştır. Hem hukuk farklılığı yaratılması hem de ülke içi reformlar (Tanzimat), Avrupa'nın yoğun baskısına bağlıdır. Bu gelişmeler Müslüman tacirleri

tamamen saf dışı etmiş, tıpkı Bizans'ın son dönemlerinde olduğu gibi merkezî otorite ile yabancı tüccar sınıfın işbirliği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ülkenin esas unsurlarının dönüşüm için inisiyatiflerini kullanabilmelerini imkânsız hale getirmiştir.

Yukarıda iktisadî tarihini özetlediğimiz Osmanlı, tüm bu gelişmelere rağmen küçük köylülüğe dayanan tarımsal yapısını dönüştürememiştir (Altan 1994: 59). Avrupa'da kapitalizme geçiş sürecinde iki önemli olgunun, sermaye birikiminin ve ücretli işgücünün Osmanlı'da çeşitli nedenlerle ortaya çıkamadığını görüyoruz. Sermaye, müsadere ve güçlü merkezî devlet geleneği nedeniyle yoğunlaşmamıştır. Güçlenme emareleri gösteren çeşitli üreticiler de loncaların devletle iş birliği nedeniyle engellenmiştir. Diğer taraftan ücretli işgücü tımar sistemi nedeniyle zaten mümkün olamamıştır. Çünkü reyanın toprağından ayrılması mümkün değildir. Zaman zaman ortaya çıkan bu tip gelişmeler, yine Devlet tarafından engellenmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse, sermaye birikimi sağlanıp üretim sürecine sokulamadığı gibi, zaten bunların istihdam edebilecekleri bir işgücü de ortaya çıkamamıştır (Özyüksel 1993: 119-124).

Buraya kadar Osmanlı için söylediklerimizi kısaca özetlersek, Osmanlı'nın sermaye birikimini kendine tehdit kabul ettiğini ve Avrupa'daki feodal beylerin yerini Saray bürokrasisinin aldığını söyleyebiliriz. Bu bürokratik yapının amacının statükonun devamını sağlamak olması, tüm yeniliklere engeller çıkarılmasıyla sonuçlanmıştır. Ayrıca, Fransız ve İngiliz toplumları gibi "üç zümreli" bir yapıya sahip iken, Osmanlı toplumu mevcut asker-ulema koalisyonunun dışında kalan reaya nedeniyle iki sınıflı bir toplum görünümü edinmiştir. Bu nedenle de Osmanlı Devleti'nin çoğulculuktan ziyade bütüncül bir nitelik arz ettiği ileri sürülebilir (Divitçioğlu 2001: 67). Burada bahsi geçen devlet yapılanmasının ileride ele alacağımız Veblen'in görüşleriyle paralellik taşıdığı vurgulanmalıdır.

Üstelik, Osmanlı sonrasızlığa değişmezlik ilkesiyle erişmekte kararlı olmuştur. Osmanlı'nın çıkmazı belki de bu ilkede saklıdır (Güvenç 1994: 176). Zorunlu görülen dönüşümlerin de yine bu bürokrasi tarafından ve onun kontrolünde gündeme getirildiği ve uygulandığı görülmüştür. Kısaca, bürokrasinin Osmanlı'da kapitalistleşmenin önündeki esas engel olduğu, yaygın bir biçimde uzlaşılan bir noktadır. Günümüz Türkiye'si ile ilgili yapılan tartışmalarda da bu argümanın sık sık gündeme getirildiği görülmektedir.

3. GELENEKLERE DAYALI BİR İKTİSADÎ DEĞİŞİM YAKLAŞIMI: THORSTEIN B. VEBLEN'İN DÜŞÜNCELERİ

Kapitalizmin yükselişini açıklayan çok farklı yaklaşımlarda, söz konusu siyasal-iktisadî-toplumsal sistemin Batı Avrupa'ya özgü üstün nitelikleri ortaya konmaktadır. Ancak, bu yaklaşımlar arasında kendisine pek fazla yer bulamayan bir düşünce tarzını Veblen'de görmekteyiz. Yerleşik iktisadın Batı medeniyetinin evrensel niteliğini vurgulaması veya Max Weber'in yaptığı gibi kurumsal faktörlerden dinin kapitalizmin ihtiyaç duyduğu ruhu vermesi tarzında yaklaşımlara itibar etmeyen Veblen, değişimin düşünce alışkanlıkları olarak tanımlanan kurumlarda görüldüğünü vurgulamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı-Türk toplumsal gelişme çizgisi Batı'nın içinde yol aldığı kuldardan farklı bir konumda olmuş ve bu nedenle de ortaya konan çabalar çağdaşlığı yakalamakta gerekli dinamiği yaratamamıştır. Veblen'in yerleşik iktisat geleneğinin dışında yer alan bir iktisatçı olarak toplumsal ve iktisadî gelişmeyi kültürel-kurumsal-tarihî bir bakış açısıyla ele aldığı tekrar vurgulanmalıdır. Bu çerçevede, öncelikle Veblen'in Türklerle ilgili sözlerini Joseph Dorfman'ın Veblen biyografisinden aktaralım :

“Türkler, her zaman azınlıktaydılar der [Veblen]. Tüm yöneten sınıflar, hiçbir şey üretmediklerinden, azınlıkta olmadırlar, ve eğer çoğunlukta olursalar, onlara tüketecek hiçbir şey kalmayacaktır. Türkiye'de üreten çoğunluğun, yaşamak için yeterli olana sahip olmasına izin verilmemiştir, ve sonuçta onları yöneten üst sınıf için yeterli üretimi yapamayacaklardır. Bu, güneydoğu Avrupa'da çok kere, yöneten sınıfların sayısız başarısının hemen veya sonrasında yok olması biçiminde ortaya çıkmıştır. Ne zaman üreten çoğunluğun [ürünü] üzerinde tüketim [baskısı] artarsa, sonuç hem üreticilerin hem de tüketicilerin yok olmasıdır.” (Dorfman 1972: 373)

Bu alıntıdan da anlaşıldığı gibi, Veblen merkezî yapının kendisine iktisadî artık aktarımı sürecine işaret etmektedir. Ancak, daha kavramsal bir açıdan bakıldığında, Veblen'in kültürel değişimin toplumsal dönüşümleri beraberinde getirdiği fikri irdelenmelidir. Bu kapsamda, Veblen toplumların “despotizme yol açan yiğitlik yoluyla el koyma yetkisi” ve “elde edi-

len herhangi bir şeyin, geleneklerle korunan biçimde, elde tutulması” ilkeleri çerçevesinde örgütlendiklerini vurgulamaktadır (Veblen 1964: 203). Birinci ilke çerçevesinde yapılan devletler birer zor-yoğun devlet olarak tarıma yaslanmışlar ve burada üretilen iktisadî artığı kullanmak suretiyle varlıklarını sürdürmüşlerdir (Tilly 2001: 61). Osmanlı-Türk tarihine bu bağlamda göz atarsak bir başka iktisadî artıktarım sürecinin, Osmanlı ve öncesindeki fütihat kavramıyla müsadere uygulamalarının varlığı karşımıza çıkmaktadır. Sayar, bu kavramların Osmanlı'daki konumlarını şu biçimde açıklamaktadır :

“Osmanlı'nın 'zühd' küresinde yer alanlardan Protestan etiğine ters düşecek askerî ideolojinin güdümünde onun etiğine uygun olarak davranan bir fütihat erbabının varlığı bir gerçektir. ...Toprakta özel mülkiyetin olmamasına rağmen fütihat malının üretimden üstün tutulmasının ardında fütuhati bir devlet politikası olarak kabullenen Osmanlı hukuki muhiti ile Türk ahlakçılarının uyumu söz konusudur. Kaldı ki zühd küresine tasavvuf yoluyla hapsolunan erbab-ı seyfin gaza malının üstüne gitmesinde Asyagil Türk töresi ile Bizanstan gelen feodal ağalık şuurunun terkiğini de düşünmemiz gerekiyor.” (Sayar, 1998: 305-306)

Kınalızade Ali Efendi, içinde yaşadığı toplumsal-iktisadî yapının mantığını, veya bir başka ifadeyle varlık nedenini ortaya koymuş, tarihçi Naima da, Kınalızade'nin Ahlâk-ı Alai eserindeki Adalet Çemberi'ni “Mülk ve Devlet asker ve rical iledir. Rical mal ile bulunur. Mal reayadan husule gelir. Reaya adl'ile muntazam-ül hal olur.” sözleriyle yorumlamıştır (Güvenç 1994: 176). Burada ortaya konulan daire-i adliye yaklaşımı, Osmanlı-Türk toplum yapılanmasının üçlü bir zümre anlayışına dayandığını göstermektedir. Bu zümreler ise ordu, ekonomi ve adalettir (Divitçioğlu 2001: 59).

Osmanlı toplumunda savaş (fütihat) olgusunun asıl amacının yurt içinde üretilmeyen malların herhangi bir mübadele işlemine girişilmeden elde edilmesidir. Bu şekilde yurt içi ekonominin üretimi artırılır. Üstelik bu sayede Osmanlı ekonomisinin geçimlik niteliğinden sıyrılıp bir iktisadî artıktarımın yolu da açılabilir (Divitçioğlu 2001: 49). Ancak, bu noktada önemle vurgulamak gerekir ki Osmanlı ekonomisinin Batı Avrupalı merkantilist ekonomilerden farklı bir süreçte iktisadî artıktarımın yaratılması za-

man içinde önemli bir açmaza sürüklenmesine yol açacak ve Sanayi Devrimi sürecinde sadece reformist ve reaksiyoner tepkiler geliştirmesine, kapitalizme eklemelenmemesine neden olacaktır. Fütühat malı edinilmesi olarak niteleyebileceğimiz bu olgunun farklı toplumsal ve iktisadî boyutlarını Divitçioğlu'dan aktaralım:

“Osmanlı toplumunda savaşın birincil işlevi yurtiçi gayri safi ürünü arttırmaksa, ikincil işlevi arttığı yeniden bölüştürmektir. Yeniden bölüşüm, aynî olarak elde edilen mal ve esirin nakde dönüştürülmesiyle sağlanır. ...Böylece, tacir, piyasa ve para üçgeni, aynî arttığı nakdî artığa dönüştürme işlevini üzerine alır. Öyle ise, Osmanlı ekonomisinde arttığı yaratan savaş kesimi, ticaret kesimine öngelir. Ticaret de yurtiçi gayri safi ürünü yaratan tarım ve zanaat kesimlerine. ...Savaş kesiminin ticaret, tarım ve zanaat kesimlerini peşinden sürüklediği önermesi, RÎ [Risaletü'l İslâm] yazarının, örtgün ya da açgın bir biçimde, iktisadî faaliyetlerde devlete öncelik tanınmasına yol açar. Böylece devlet, savaş yoluyla reel artığın, dolayısıyla bütün iktisadî kesimlerin kamçılattıcısı olur.” (Divitçioğlu 2001: 50-52)

Batı Avrupa'daki gelişim süreci bağlamında ise, Veblen'e göre ikinci ilkenin takip edilişi “katî surette Avrupa'nın özel topografik yapısına bağlı olarak, pastoral-yıkıcı kültür tam olarak hiç gelişmemiştir. Bu tür bir despotik devlete en yakın örnek Roma İmparatorluğu olur ki, o da nihai olarak Avrupalı özellikte olmaktan çok esasta Akdenizlidir.” sözleriyle ifade edilmektedir (Veblen 1964: 231). Açılan bu kapıdan giren ve yoluna devam eden Batı dünyası, üretimin kontrolü ve devletin yapılanmasında Doğu toplumlarına nazaran bambaşka bir yol izlemiştir. Bu çerçevede, oluşan güç alanı vasıtasıyla sermaye-yoğun ulus devlet yapılanması ve bugünkü parlâmenter demokratik kapitalist sistemler ortaya çıkmıştır (Ferguson 2001: 15).

Tarihî süreçte Veblen'in ileri sürdüğü iki özellikten biri diğerine baskın çıkacaktır. Yukarıda vurgulandığı üzere, Doğu toplumlarında ilk ilkeye dayalı bir gelişim görülür. Kurumlar, dolayısıyla düşünce biçimleri bu gelişime ayak uydururlar. Özellikle askerî özelliklerin ve vatanseverliğin iktisadî ödüllendirilme biçimleri Doğu toplumları açısından bu iddiayı destekler niteliktedir. Ancak Batı uygarlığında tarihî gelişim ikinci ilkeye

doğru yol almış ve geleneklerle korunan bir mülkiyet hakkı yığıtlık ile meşrulaştırılan el koyma yetkisine baskın çıkmıştır. Ortaya çıkan ulus-devlet yapılanmasıyla yükselen kapitalizm iş birliği içinde yepyeni bir toplumsal yapıyı biçimlendirmişlerdir. Veblen'in birinci ilkeden yola çıkarak, bizim tarihî gelişimimizi barbar ekonomiyi aşamayan kültürler arasına koymak isteyeceği doğal karşılanmalıdır. Üstelik müsadere nedeniyle mülkiyetin bir hak olarak yaşam bulamaması ve bunların yanında piyasanın, dolayısıyla da fiyat kavramının yeterli derecede gelişmemesi, bu sınıflandırmada ilâve deliller teşkil edeceği açıktır. Tarihî gelişimimizde önemli rol oynayan kurumsal faktörler, bu bağlamda Veblen'in önem atfettiği düşünce alışkanlıkları etkin birer faktör olmuşlardır. Bunlardan biri olan örf'ü Sayar'dan aktaralım:

“Örfün Türklerle ilişkin en önemli boyutunu, Türk ruhiyatına sinmiş şekliyle, burada görmekteyiz: Bireyin devletine olan bağlılığı (örf) ‘nas-sı kati’ (ayet) ile pekişmesinden çok önce vardı. İslam-öncesi Türklerde var olan güven ve itaatin, askerî psikolojinin temeli olması devletin bekaası için çok hayati bir varlık şartı olmuştu. ...Bu hal sadece devlete omuz vermedi, sübjektif küreyi de canlı tuttu. (Sayar 1998: 314-315)

Türk devlet geleneğinde örf'ün ve töre'nin önemli bir yeri olduğuna dair Halil İnalçık'ın “Kutadgu Bilig'de İranî devlet ve hâkimiyet anlayışı yanında kuvvetle belirtilen bir nokta, hâkimiyetin törüden (kanun ve nizam) ayrılmaması, hatta hâkimiyetin bizzat törü ve kut'dan ibaret olduğu görüşüdür.” (İnalçık 2000: 160-161) sözleri de dikkate değer kabul edilmelidir. İşte tam bu noktada, ilk başta yapılan ayrıma geri dönmek yararlı olacaktır. Buna göre, Osmanlı'nın bürokratik devlet yapısı, yukarıda açıklandığı gibi kapitalistleşmeyi engellemiştir. Ancak, bu olgu tek başına açıklayıcı mıdır? Zihniyet özelliklerinin, geleneklerin, dinin ve diğer kurumsal faktör öğelerinin bu süreçte etkisi yok mudur? Bu sorulara verilecek yanıtlar, en az merkezî-bürokratik devlet yapısı kadar açıklayıcı sayılabilir. Hatta, belki de bu yapının kurulmasındaki temel etkileri de bize gösterebilir. O halde Osmanlı insanının sübjektif bilgi dünyasını daha yakından irdelemek kaçınılmaz olacaktır.

4. OSMANLI'NIN KURUMSAL DÜNYASINDA ZİHNİYET MESELELERİ

Osmanlı'nın kurumsal dünyasının en önemli öğeleri olan İslâmiyet ve Geleneksel-Töresel Kültür iktisadî ortamın belirlenmesinde büyük bir rol oynar. Bu kültürel yapı ve statüye bağlı bürokrasinin çıkarlarının önemi, üzerinde yaşadığımız topraklarda sanayileşmenin önünü tıkamıştır (Altan 1994: 77). Bu süreci Sayar şu biçimde açıklamaktadır:

“Osmanlı devletinin çözülme sürecine girmesinden itibaren krizlerin aşılmasında reformlara duyulan ihtiyaç içerisinde her yeni adımın ‘birey’e dayanmadan atıldığını biliyoruz. Devletin bireyin ve toplumun üzerine abanan ve tahakküm edici baskısından sıyrılma söz konusu olmadığı için bu reform taslaklarında ‘birey’i çekip çeviren ondaki ekonomik ruhun (kazanç hırsı, mal tutkusu, prestij ihtiyacı) dışarı vurulmasında herhangi bir merkantil boyuta da rastlanmamaktadır. Osmanlı ekonomisinin kaptanlarını üretecek kanalların daha başta tıkalı oluşu bütün ağırlığın devlet murakabe ve kontrolüyle doldurulmasına sebep olmuştur.” (Sayar 1986: 250-251)

Geldiğimiz noktayı tespit etmek gerekirse, Osmanlı insanının içinde bulunduğu yapıyı dönüştürecek insan tipini ortaya çıkaramadığını veya yetiştiremediğini söyleyebiliriz. Osmanlı zihniyeti, içinde bulunduğu şartları veri kabul etmiştir. Hayatı ve dünyayı algılamada maddeyi kendi halinde bırakan, sorgulamayan bu davranışsal tipolojiye göre, kendi sübjektif bilgi dünyasına doğru adım atmak toplumda yaygınlaşmış ortak hareket biçimi olmuştur (Sayar 1986: 96). Sabri Ülgener bu zihniyeti “İş güc kaygısıyla ömür tüketmekten hoşlanmayan, yolunu ve yönünü tayinde görenek ve otorite kayıtlarıyla sınıksız bağlı ve nihayet içinde ve hesabında götürü bir insan” sözleriyle açıklamıştır (Ülgener 1981: 206).

Bu değerlendirmeden yola çıkarak, Osmanlı insanı ile Avrupa’da ortaya çıkan insan tipi arasında önemli bir uçurum olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre, her iki insan tipinin, özellikle madde karşısındaki tavrında, beklenti ve tahayyüllerinde derin farklılıklar bulunmaktadır. Batıda üretim tekniğinde ciddi değişiklikler görülür ve bunlar sistem tarafından teşvik edilirken, Osmanlı’da her türlü yeniliğe, değişme ve başkalaşmaya kapılarını kapamış bir üretim tekniği görülmektedir (Ülgener 1981:

88). Oysa Avrupalı insan maddeyi daima elinde çevirir, zihninin karşısında tutar, onda bir takım başka özellikler ve mükemmelleştirme olanakları arar; onun hakkında en etraflı bilgiye sahip olmaya çalışır ve bu gayretler sonunda, bu maddeyi başka bir şey deneyecek hale getirir; sonuçta bu kafa yapısı eşyaya hükmedecek hale gelir, buradan yola çıkarak madde-madde ilişkisine hükmedecek bir idare yapısına geçmesini sağlayacak fikrî üstünlüğe ulaşır (Sayar 1986: 101). Ancak, Türk insanı bunun tam tersine, maddeyi olduğu gibi bırakmayı tercih etmiştir. Örnek vermek gerekirse, Ahmet Hamdi Tanpınar “En iyisi budur, diyorum; eşyayı bırakmalı güzelliğinin saltanatını içimizde kursun.” demektedir (Aktaran Sayar 1986: 103). Yine bu noktada, Lamartine’in “Bu ulus gerçekten bir şey yaratmıyor, hiç bir şeyi yenilemiyor. Fakat hiç bir şeyi de kırıp tahrib de etmiyor.” ifadeleri dikkat çekicidir (Aktaran Sayar 1986: 101). Bu sözler bizim insanımızın, Avrupalı karşısındaki hem zafını hem de üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Kalkınma veya uygarlık ölçülerinden bazıları itibarıyla son derece geri kalmış olmamıza rağmen, yine bu zihniyet, bizi fersah fersah geçen insanlar tarafından araştırılmaktadır. Yıkılıp gitmesine karşın, Osmanlı İmparatorluğunun toprakları üzerinde yarattığı Osmanlı Barışı’nın, hâlen sırrının araştırılıyor olması, bu açıdan güzel bir örnek sayılabilir. Bu çerçevede, Osmanlı’nın devlet yapısının Asya’dan gelen töresel etkilere ve İslâmiyetle birlikte dinî etkilere uyumu da farklı bir bakış açısı sağlayacaktır. Yine Sayar’ı zikrederim:

“İslam dini-kapitalist zihniyet arasında mevcut norm, reel çatışmasının dip köklerini Osmanlı Asyasi Türk töresi ile İslam ahlakının bir arada karışımı olarak tevarüs eden anti-merkantil izlere (iktisadî zihniyete) bakmak gerekiyor. Norm ile reel arasında bu çatışmanın başlaması evladiyeliğe dönüşen İslam devlet anlayışıdır. Osmanlılar öncesi eski-Türk hükümdarlık geleneğinin evladiyeliğe dönüşen İslam devlet anlayışıyla tam bir uyum sağlaması bu norm-reel tutarsızlığının Osmanlı tarihinde sürüp gitmesinin en önemli sebeplerinden biridir.” (1986: 126)

Osmanlı’nın iktisadî yapısını belirleyen esaslara, bu biçimde yeni faktörleri katmış oluyoruz. Bunlar hem yapının oluşumuna hem işlemesine hem de sonuçta yozlaşmasına etki etmişlerdir. Sayar bu görünümelerde ortak paydayı tespit etmektedir:

“Ekonomik yapının normatif esaslarının belirlenmesinde ve bunların norm-reel çatışmasına dönüşmesinde, ya da denge-lerin reelle bütünleşmesinde politik toplumun filozofisiyle uyum sağlamış olan kurumsal faktörler söz sahibidir. Hususiyle, İslam tasavvuf terbiyesi ve iktisat zihniyeti ile Asyagil-Bizans feodal-ağalık şuuru ve askerî ideoloji ekonomik davranışsal çerçeveyi şekillendirmişlerdir.” (Sayar 1986: 158)

Görüldüğü üzere, Osmanlı insanının geleneksel zihniyeti ve anti-maddeci tutumu, geniş bir tarihî perspektif içinde ele alınmak zorundadır. Gerek Bizans’ın feodal ağalık şuuru, gerek Asya’dan süregelen Türk töresi ve gerekse İslâmiyet’ten sonra, Anadolu’da kurumsallaşan İslâm tasavvufu Anadolu insanının Avrupa’nın rasyonel düşünen insanı karşısındaki konumunun belirleyicileri olmuşlar ve bu birey kendi sübjektif dünyasına mahkûm kalmıştır.

5. SONUÇ

Üzerinde yaşadığımız topraklarda Avrupa’dakine benzer bir uygarlığın kurgulanamamasında etkisi olduğunu düşündüğümüz faktörleri yukarıda değindik. Bizans’tan bu yana devam edegelen ve tarıma dayalı bir devlet yapısından, yiğitlik ile meşrulaştırılan el koyma yetkisinden, kendisine rakip çıkmasına asla izin vermeyen baskıcı bir merkezî otoriteden, maddeyle ilişkisinde etkin ve rasyonel davranamayan bir bireyden söz ettik. Kanımca, tüm bunlar bir arada ve etkileşim içinde olsalar dahi, düşünce yapısını kıramayan veya bu yapıyı dönüştürmek istemeyen bireyin etkisi diğerlerinden daha fazladır. Bahsedilen birey ki günümüzde de rahatlıkla karşımıza çıkabilmektedir, Batı uygarlığının yarattığı rasyonel insan tipinden çok farklıdır. Aslında, belki de esas yaklaşım tarzı şu olmalıdır. Neden rasyonel bir insan tipi bizim aramızdan çıkmadı sorusu yerine; Batının rasyonel insanını açacak bir insan tipi bu topraklardan nasıl çıkabilir sorusunun sorulması gerekmektedir. Bu noktada, irrasyonelliğin ihyası değil, katı bir rasyonalizm içinde boğulan insanın nefes almasının önemsenmesi gerektiği vurgulanmalıdır. Ancak bu yolla, taklitçilik tehlikesinden uzaklaşabilir ve daha akılcı bir yapı oluşturabiliriz.

Hâlihazırda içinde bulunduğumuz duruma göz atarsak yine önemli bir açmazın içinde olduğumuz yorumu yapılabilir. Modernist bir proje çerçevesinde muasır medeniyet seviyesine yükselmeye çalışan toplumumuzun idaresini elinde bulunduran politik toplum ve askerî-sivil bürokrasi

bireyin önünde yine a priori duvarlar örmüştür. Türk insanının maddeyle ilişkisini rasyonel bir temele oturtmasını sağlayacak adımlar yerine günü kurtaracak reformist tavır sürdürülmektedir. Üstelik bu süreçte, sübjektif bilgi küresinde yer alan hassasiyetler arasında bir sarkaç misali yaşanan gidip gelmeler sadece zaman kaybına neden olmakta ve ortaya konulan romantik hedefler sübjektif kürenin metafizik ideallerini canlı tutmaktadır. Tenkid edilebilir, ayakları yere basan ve yanlışlanabilir niteliği haiz projeler de cılız sesler benzeri dikkatlerden kaçmaktadır. Son söz olarak, daha medenî bir toplumsal düzenin kurulmasını sağlayacak bir insan tipinin ortaya çıkması yönünde dışsal şoklara bel bağlamak yerine, öncelikle kendi evimizin düzenini sağlayacak adımları atmamız gerekmektedir.

Kaynakça

- Altan, Mehmet (1994), *Kapitalizm Bu Köye Uğramadı*, İstanbul, Afa Yayınları.
- Divitçioğlu, Sencer (1994), *Oğuz'dan Selçuklu'ya*, İstanbul, Eren Yayınları.
- Divitçioğlu, Sencer (2001), *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Dorfman, Joseph (1972), *Thorstein Veblen and His America*, Clifton, Augustus M. Kelley.
- Ferguson, Niall (2001), *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700 - 2000*, New York, Basic Books.
- Güvenç, Bozkurt (1994), *Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları*, Ankara, Remzi Kitabevi.
- İnalcık, Halil (2000), *Türk Tarihinde Türe ve Yasa Geleneği*, Doğu Batı, 4, (13), 157-175.
- Keyder, Çağlar (1990), *Devlet ve Sınıflar*, İstanbul, İletişim Yayınları.
- Özyüksel, Murat (1993), *Feodalite ve Osmanlı Toplumunu*, Bursa, Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı Yayını.
- Sayar, Ahmed G. (1986), *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul, Der Yayınları.
- Sayar, Ahmed G. (1998), *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi: Sabri F. Ülgener*, İstanbul, Eren Yayıncılık.
- Tezel, Yahya S. (1982), *Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923 - 1950)*, Ankara, Yurt Yayınları.

- Tilly, Charles (2001), *Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*, çev. Kudret Emiroğlu, İstanbul, İmge Kitabevi.
- Ülgener, Sabri F. (1981), *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası, Fikir ve Sanat Tarihî Boyu Akisleri ile Bir Portre Denemesi*, İstanbul, Der Yayınları.
- Veblen, Thorstein (1964), *The Instinct of Workmanship and the State of the Industrial Arts*, New York, Norton Editions.

Some Comments on the failure of the Ottomans in becoming a Capitalist Society

Assist. Prof. Dr. Ertuğrul KIZILKAYA

Abstract: From a classical perspective of Ottoman economic history, the lack of the formation of institutional processes having a significant role in the development of capitalism is referred as among the causes of the failure of joining the mentioned social-political-economic structure to capitalism. In this context, that the market mechanism could not be operated and some structural elements such as capital accumulation and salaried labour could not be observed is given as examples. However, it should be considered that some conceptual frameworks examining the Ottoman other than this attitude could be significant as well. Within this frame, the importance of Thorstein B. Veblen's traditional view of institutional change and the mentality issues that are put forward in parallel with the thoughts of Sabri Ülgener-Ahmed Güner Sayar should also be emphasized. When we take into consideration the impacts of Veblen's insistence on the traditions' influence on social change, concepts such as custom, conquest and confiscation are observed to be important factors causing to stay behind the development line of the Western Europe. Another dimension to be included is that the elements added by Sayar to the agenda of discussions, namely the consciousness of feudal landownership dating back to the Byzantium, Turkish custom inherited from Asia and the Islamic mysticism that became institutionalized after the Islamic faith especially in Anatolia shape the developmental dynamics of the Ottoman Empire. These important elements of institutional factors have formed considerable obstacles preventing the Ottoman from reaching a rational economic mentality.

Key Words: Ottoman Empire, Capitalism, Tradition, Mentality.

* Istanbul University / İSTANBUL

kizilkaya49@hotmail.com

Размышления по Поводу Факторов, Сыгравших Роль в Том, Почему Османская Империя не смогла стать капиталистической страной

Ертурул Кызылжая, доктор

Резюме: С точки зрения классического подхода на османскую экономическую историю, среди причин того, что упомянутые социально-политические и экономические структуры не были сочленены с капитализмом, лежит то, что не были сформированы институциональные процессы, которые играют важную роль в развитии капитализма. В этом отношении, в пример приводится и то, что не было обеспечено функционирование рыночного механизма и отсутствие некоторых структурных элементов капитализма, таких как накопление капитала и наемной рабочей силы. Однако, помимо этого подхода, должно учитываться и то, что могут быть важными и другие идейные рамки, исследующие Османскую империю. В этом смысле, подчеркивается важность концептуальных проблем, которые были выдвинуты в соответствии с понятием Торстейн Б. Веблена об институциональных изменениях, опирающемся на традиции, а также с линией взглядов Сабри Ульгенер-Азмед Гунер Саяра. При размышлении о влиянии традиций на события общественного изменения, которым так придает значение Веблен, можно заметить, что такие понятия, как обман, завоевания и конфискации в структуре Османского государства были важными факторами, которые стали причиной того, что страна осталась вне линии развития Западной Европы. Другим измерением, которое определило динамику развития государства, является вопросы, добавленные Саяром в повестку дискуссии; феодально-господствующее сознание, берущее корни из Византии; азиатские обман творец, а также исламская мистика, которая была институционализована, особенно в Анатолии, после распространения Ислама. Эти важные элементы институциональных факторов стали препятствием в достижении рациональной экономической мысли людей в Османской империи.

Ключевые слова: Османская Империя, Капитализм, традиция, концепция

¹ Авторские исследования Стамбульского Университета, Факультет Политических Наук
СТАМБУЛ
kayal@at9@hotmail.com